

ŠTÚDIE

ЛЮДМИЛА ІВАНІВНА ДАНИЛЕНКО*

Українська лексема *халепа* у світлі балканослов'янської етнолінгвістики (зі сфери етимологічних дискусій)

DANYLENKO, L. I.: The Ukrainian lexeme *halepa* (халепа) in the light of Balkan Slavic ethnolinguistics (from the field of etymological discussions). *Slavica Slovaca*, 57, 2022, No 2, pp. 103-117 (Bratislava).

In the modern Ukrainian language, the word *halepa* (халепа) belongs to the active vocabulary but its etymology remains unknown. The most common version of the origin of the word *halepa* is from the Greek *χάλεπος*. The purpose of this article is to try to suggest an alternative etymology based on the linguistic and ethnocultural data from the Balkan Slavs. As a starting point, we take the outdated meaning of the word *halepa* — ‘bad weather’ — and project it onto its South Slavic demonological character, (*h)ala*.

Cultural and mythological semantics, semantic and motivational reconstruction, semantic parallel, Ukrainian language, Bulgarian language, South Slavic languages.

Вступні зауваги. В одній зі своїх праць, присвячених слов'янській міфології та етнолінгвістиці, М. І. Толстой писав, що проблема реконструкції фразеологізму, як і проблема реконструкції слова чи граматичної форми, може бути доведена до смислової «форми» і до форми «лексичної» («лексемної»). Вона може бути підкріплена нелінгвістичними фактами – фактами давньої матеріальної і духовної культури (міфології, народної поезії, обрядовості тощо).¹

Спираючись на цю тезу, спробуємо обґрунтувати нашу гіпотезу про походження слова *халéпа* в українській мові на тлі балканослов'янських мовних та етнокультурних матеріалів.

Академічний словник сучасної української мови фіксує слово *халéпа* у двох графічних формах і двох значеннях: «1. Яка-небудь несподівана, прикра подія; біда, нещастя, неприємність; 2. заст. Негода».² У першому значенні це слово широко використовується в

* Людмила Іванівна Даниленко, доктор філологічних наук, професор кафедри слов'янської філології Навчально-наукового інституту філології Київського національного університету імені Тараса Шевченка, Україна, 01001, Київ, вул. Володимирська 64; провідний науковий співробітник Інституту мовознавства ім. О. О. Потебні Національної академії наук України, Україна, 01001, Київ, вул. Грушевського 4.

¹ Толстой, Н. И.: Славянская фразеология sub spreise этнографии. In: Язык и народная культура. Очерки по славянской мифологии и этнолингвистике. Москва: Индрик, 1995, с. 388.

² Словник української мови: в 11 т. Ред. І. К. Білодід. Київ: Наукова думка, 1980, т. 11, с. 13.

різножанрових усних і писемних текстах, зокрема як у класичній художній літературі, так і в літературі сучасній, пор.: «Допоможи мені вилізути з цієї халепа, вік пам'ятатиму, ніколи не забуду... Ю. Збанацький»,³ «Життя онлайн. Як уберегтися від кібербулінгу, вірусів та інших халеп в Інтернеті».⁴

Незважаючи на активне використання слова *халепа* в сучасній українській мові, його архаїчне підґрунтя відчувається досить чітко. При цьому в етимологічних дослідженнях лінгвістів переконалива праформа досі не встановлена. Загальний висновок можна сформулювати коротко: походження слова *халепа* неясне.

Огляд відомих етимологій лексеми *халепа*. Етимологічний словник української мови у статті *халепа* подає таке тлумачення: «халепа ‘прикра подія; неприємність’, [*халепа, халепа*] ‘негода, непогода’ – запозичення з грецької мови; гр. *χαλέπα* (мн.) ‘труднощі, тягар’, *χαλέπος* ‘важкий, обтяжливий, болісний’ етимологічно неясні».⁵

Вплив грецької мови на українську лексему *халепа* відмічали багато дослідників. Одна з перших студій, імовірно, належала І. Вагилевичу. Аналізуючи його монографію «Rozprawy o języku południowo-ruskim» (1841-1843), відомий український мовознавець Й. Дзендзелівський відмічав 386 слів так званої кінцевої етимології, які І. Вагилевич вважав грецизмами: «До більш-менш вірогідних безпосередніх переймань українською мовою з грецької, гадаємо, можна віднести <...> халепа ‘напасть’».⁶ Однак шляхи і способи цього запозичення залишилися нез’ясованими, а загальний висновок такий: «Українське халепа, як і його білоруські та російські варіанти, етимологічно ізольоване слово».⁷ Зауважимо, що Й. Дзендзелівський припускав українське походження слова *халепа* в польській мові.

Як запозичення з грецької мови, слово *халепа* характеризували М. Максимович, покликаючись при цьому на М. І. Гнедича,⁸ М. Закревський: «халепа – бѣда, напасть, нелѣгкая»,⁹ П. Лукашевич: «*χαλέπος* ‘неприємний, шкідливий; важкий’»,¹⁰ Ф. Корш: «[походить] від форми множини середнього роду *χαλέπα* ‘неприємності, клопіт’»,¹¹ І. Огієнко (митрополит Іларіон): «халепа, з гр. *χαλέπος*»,¹² «халепа – яка-небудь несподіванка, прикра подія, біда нещастя; гр. *Chaleros*»,¹³ П. Бузук: «тотожність українського слова *халепа* з гр. *χαλέπα*».¹⁴ Цікаво, що П. Бузук відмітив взаємозв’язок слова *халепа* з поняттям *ероза*, що є суттєвим для нашого подальшого викладу. Далі наведемо думку Б. О. Ларіна: «З грецької мови (і теж не від церковників) увійшло в українську мову і слово *халепа* (від грецького *τά*

³ Словник української мови, с. d.

⁴ Переклад українською мовою Т. Кузьменко книги з назвою Louie Stowell. Staying Safe Online.

⁵ Етимологічний словник української мови. Київ: Наукова думка, 2012, т. 6, с. 151.

⁶ Дзендзелівський, Й.: Іван Вагилевич – перший дослідник іншомовних запозичень в українській мові. Ін.: До джерел: Зб. наук. праць на пошану О. Купчинського з нагоди його 70-річчя. Львів, 2004, с. 144.

⁷ Дзендзелівський, Й.: с. d., с. 148.

⁸ Максимович, М.: История древней русской словесности. Кн. 1. Киев: В Университетской типографии, 1839, с. 200.

⁹ Закревский, Н.: Старосветский бандуриста. Кн. 3. Словарь малороссийских идиомов. Москва: В Университетской типографии, 1861, с. 567.

¹⁰ Лукашевич, П.: Корнесловь греческаго языка. Ч. I. Киев: В Университетской типографии, 1869, с. 662.

¹¹ Корш, Ф. Е.: Способы относительного подчинения. In: Из сравнительного синтаксиса. Москва: В Университетской типографии, 1877, с. 613.

¹² Огієнко, І.: Український стилістичний словник. Львів: З друк. Наук. т-ва ім. Шевченка, 1924, с. 439.

¹³ Огієнко, І.: Етимологічно-семантичний словник української мови: [у 4 т.]. Ред. й допов. М. Ласло-Куцок. Вінніпег: Волинь, 1979 – 1994, т. 4, с. 436.

¹⁴ Бузук, П.: Українські етимології. In: Записки історично-філологічного відділу. За гол. ред. акад. А. Кримського. Кн. VII-VIII. Київ: 1926, с. 69.

χαλεπά – ‘труднощі, тягарі’), яке також стало основою для низки фразеологізмів: *халепи натворила, халепя спіткала*.¹⁵ І, нарешті, одна з останніх грецьких версій у сучасному українському мовознавстві належить К. М. Тищенкові: «Халепя. Відоме гр. χαλεπός ‘небезпечний, страшний, злий’».¹⁶ Привертає увагу, що в цьому ж етимологічному сюжеті, розглядаючи основи українських прізвищ, варіанта *Халепя* К. М. Тищенко не відзначає, хоча в українських ареалах це прізвище дуже поширене.

Грецький слід в українській лексемі *халéпа* можна було би пов’язати з творчістю письменника і філософа XVIII століття Г. С. Сковороди. У його трактаті «Беседа, нареченная двое, о том, что блаженным быть легко» (1781) є слово *халéпа*, записане грецькою мовою, що згодом послідовно цитувалося іншими авторами, пор.: «*Фарра*. Ей-ей, они! От их-то гортани глас сей: «Халепя та кала». Тó Κάλλος χαλεπόν ’εστι – Трудна доброта...».¹⁷ Однак цей контекст не дозволяє пояснити способи, за допомогою яких семантика ‘трудність’ трансформується в ‘непогода’.

Досить лаконічним у своїх коментарях був М. Фасмер. Посилаючись на дані В. І. Даля (халепя «хуртовина з дощем»), вчений не дає ніяких пояснень щодо природи цього слова, а лише спростовує його зв’язок з *халуї* ‘твань, баговиння’, серб.хорв. *хала* ‘бруд’ і вірм. *xil* ‘брудний’ (< *khēlo-).¹⁸

Згідно з матеріалами «Етимологічного словника слов’янських мов» за редакцією О. М. Трубочова, *халéпа* – «важке слово». У словниковій статті зазначається, що воно могло виникнути додаванням експресивного префікса *ха-* і дієслівного кореня **l̥p-*/**lip-*, що, зі свого боку, наближає це лексичне утворення «до варіантного спорідненого префікса російського діалектного *шáлепа* ‘сира погода з дощем або мокрим снігом, сльотою’».¹⁹

Для повноти картини додамо, що в давньогрецькій мові існує ціла група похідних слів з коренем *халеп-* (*халéп-*), пов’язаних однією семантичною ознакою: *χαλεπαίνω* ‘лютувати’, *χαλεπόν* ‘суворість, різкість’, *χαλεπός* ‘важкий, болісний, жорстокий; небезпечний, страшний; суворий, грізний; лютий, злий, злісний’, *χαλεπότης* ‘суворість, жорстокість’, *χαλεπτο* ‘утискати, пригнічувати, переслідувати; тиснути, знищувати’.²⁰ Тільки значення, наведене у словнику І. І. Срезневського, не вписується в цей асоціативний ряд: «халепя — калифъ: Поидѣ къ халепѣ, испроси себѣ закон».²¹ Але, як здається, це не може вплинути на південнослов’янський вектор наших пошуків.

Лексема *халéп(а)* в літописах. Важливо зазначити, що українська лексема *халéпа* має літописну аналогію. На думку істориків, на території сучасних сіл Трипілья і Халеп’я (розташовані за 45 км від Києва в Обухівському районі) було виявлено поселення Трипільської культури, а також залишки давньоруських поселень Треполь і Халеп, пор.: «Халеп, стародавнє місто великого князівства Київського».²² Є згадка про Халеп, як про вже існуючу

¹⁵ Ларин, Б. А.: История русского языка и общее языкознание. Избранные работы. Москва: Просвещение, 1977, с. 160.

¹⁶ Тищенко, К. М.: 42 епохи українських мовних контактів. Енциклопедія 3000 запозичених реалій античності й середньовіччя у мові, прізвищах і топонімах. Київ-Броди: Просвіта, 2020, с. 281.

¹⁷ Сковорода, Г.: Беседа, нареченная двое, о том, что блаженным быть легко. URL: <<http://litopys.org.ua/skovoroda/skov111.htm>> (15.05.2022).

¹⁸ Фасмер, М.: Этимологический словарь русского языка. Т. 4. Москва: Прогресс, 1987, с. 217-218.

¹⁹ Трубочев, О. Н. (ред.): Этимологический словарь славянских языков. Вып. 8. Москва: Наука, 1981, с. 14.

²⁰ Дворецкий, И. Х.: Древнегреческо-русский словарь. Том. II. Москва: Государственное издательство национальных и иностранных словарей, 1958, с. 1760.

²¹ Срезневский, И. И.: Материалы для словаря древнерусского языка по письменным памятникам. Санкт-Петербург: Типография Императорской Академии наук, 1912, столб. 1359.

²² Лукашевич, П.: с. d., с. 662.

че на той час поселення, в «Повчанні» Володимира Мономаха: «І знову, після смерті отця і при Святополці [Ізяславичі], на [ріці] Стугні бившися з половцями, до вечора ми були коло [города] Халепа. А потім мир учинили ми з Тугорканом і з іншими князями половецькими».²³ Вірогідно, як пишуть історики, Трепіль і Халеп були побудовані в 1032 році, коли Ярослав Мудрий, зміцнюючи кордони Київської Русі, будував поселення по річці Стугні. Лінгвісти звернули також увагу, що сучасні українські назви Трипілля і Халеп'я мають паралелі в районах Близького Сходу. Ось як про це пише ономаст О. С. Стрижак: «Ще й досі залишається без відповіді питання, коли й у який спосіб континуанти близькосхідних топонімів типу *Триполи* (в колишній Фінікії, сучасний Ліван) і *Халеп* (варіант *Алеппо*, в сусідній Сирії) перемандрували, за словами О. І. Соболевського, на територію Середньої Наддніпряни, де (сучасний Обухівський р-н на Київщині) з ними перекликаються назви сіл *Трипілля* (відоме з 1031 р. як *Триполь*, *Трьполь*, *Треполь* тощо) і *Халеп'я* (згадується з 1093 р.) на однойменній (Халеп'я) річці».²⁴

Послідовно зазначаючи різні форми цієї назви в літописах, – *Халъльъ*, *Халепля*, *Халепше*, *Халепье*, *р. Халепя* (ліва притока р. Здвиж і права р. Дніпро), – автори «Етимологічного словника літературно-географічних назв Південної Русі» дійшли висновку: «назва темна».²⁵

На перший погляд, українська лексема *халéпа* і давньоруський онім *Халеп* дійсно мають спільні формальні риси, але проблема їх етимологічного взаємозв'язку вимагає глибшого обґрунтування. На думку К.М.Тищенка, назва *Халеп* співзвучна з угор. *keleperce* < *Хлепча* 'западня', пор. недалеко *Западинка* (і укр. *халепя*).²⁶

Лексема *халéпа* в російській і білоруській мовах. Стосовно інших східнослов'янських мов – російської і білоруської – слід зазначити, що аналізоване слово належить виключно їх діалектним різновидам і літературним мовам не відоме. Так, В.І.Даль витлумачував *халéпа* як слово, наявне в південно-західних діалектах, зокрема в калужських і смоленських, у формі *халепя*, *халива*, *халипа* 'зимова негода, мокрий сніг' і 'біда, чвари'.²⁷ В орловських говірках є форми *халéба*, *хальба*, *халéпа*, *халéпа*, *халéпа*, *халéпа*, *халéба* 'негода, що супроводжується дощем і снігом': «халéпа нь дваре, ну дош и снег вместе, нь зиму ни пахожа»²⁸. Примітно, що в одній з останніх лексикографічних праць з етимології російських діалектів на основі запозиченої лексики (акцентуємо на цьому увагу), згадано слово *халéпа* поряд з варіантом *шáлепа*, *шáлипа* і констатовано, що «на даному етапі досліджень для цього гнізда досить складно запропонувати якусь етимологічну версію».²⁹

Наслідком діалектних ознак слова *халéпа* в російській мові стало те, що сучасний Національний корпус російської мови фіксує всього 6 входжень в літературні контексти, і всі вони є фрагментами з творів письменників кінця XIX ст., пор.: «Я был у Синтянина, и выхожу, а дождь как из ведра, и ветер, и темь, и снег мокрый вместе с дождем – словом **халéпа, а не погода**» (Н. С. Лесков. На ножах. 1870); «Одним словом, самое непостоян-

²³ Мономах, В.: Літопис Руський. Поучення. URL: <http://izbornyk.org.ua/litop/lit27.htm> (16.05.2022).

²⁴ Стрижак, О. С.: Етніонімія Геродотової Скіфії. Відп. ред. О. Б. Ткаченко. Київ: Наукова думка, 1988, с. 22.

²⁵ Желєзняк, І. М. – Корепанова, А. П. – Масенко, Л. Т. – Стрижак, О. С.: Етимологічний словник літописних географічних назв Південної Русі. Відп. ред. О. С. Стрижак. Київ: Наукова думка, 1985, с. 169.

²⁶ Тищенко, К. М.: Мадярський пласт у топонімії України: імена арпадидів. In: Східний світ, 2007, № 4, с. 141.

²⁷ Даль, В. І.: Толковий словарь живого великорусского языка. URL: <https://u.to/xpU1HA> (10.05.2022).

²⁸ Макушева, О. А.: Словарь метеорологической лексики орловских говоров. Орел: Издательство Орловского государственного университета, 1997, с. 35-36; 87.

²⁹ Мызников, С. А.: Русский диалектный этимологический словарь. Лексика контактных регионов. Москва – Санкт-Петербург: Нестор-История, 2019, с. 905.

ное время, и как по тамошнему месту зовется уже **не погода, а просто халепа**, так оно ей и пристало **халепою** быть» (Н.С.Лесков. Запечатленный ангел. 1873).³⁰

Таку саму особливість демонструє білоруська мова: *халіпа* 'погана, сира погода, сльота', «Куды ты поедзеш в гетакую халипу»,³¹ *халепа* «обл. сльота; сніг з дощем». ³² Фразеологія російської і білоруської мов не представлена жодним висловом із цим компонентом.

В українській мові, навпаки, слово *халепа* належить до активного розмовного й літературного дискурсів та отримало чимало фразеологічних варіантів, зафіксованих у різних фразеологічних і тлумачних словниках, пор.: *викрутитися* (*вилізти, вибратися* і т. ін.) з *халепа*, *збутися халепа* 'позбутися якого-небудь горя, неприємностей', *вскочити в халепа* [*по самі вуха*] 'зазнати неприємності, біди', *заварити халепа* 'розпочати неприємну, клопітливу справу, щось нерозв'язне', *звалиться* (*наскочить*) *халепа на кого* 'трапляється зненацька з ким-небудь нещастя, біда, неприємність', *набиратися* (*набратися*) *халепа з ким* 'потрапляти в складне становище, зазнавати неприємностей через кого-небудь', *наробити халепа* 'наробити біди, неприємностей, клопоту', *потрапляти* (*потрапити, попадати, попасти, попадатися, попастися, встрявати, встряти, влипнути* і т. ін.) *в халепа* 'зазнавати неприємностей, біди', *мати халепа* 'мати неприємності', *підсувати халепа* / *підводити під халепа* 'завдавати кому-небудь неприємностей, клопоту'.

Одним із перших зразків використання слова *халепа* в староукраїнській мові є Різдвяна драма 1760 року: «Так і він, не хотів/ Да и **наробив халепа**, що за одну кислицу»³³ заперь всім людям до рая границу».³⁴

Наведений матеріал показує, що семантика слова *халепа* в східнослов'янських мовах вирізняється домінуючою рисою: яскраво вираженою негативною конотацією. Проте його мотивувальне підгрунтя, з одного боку, *біда, неприємність, нещастя*, а з другого – *погана погода, негода* залишається затемненим. У нашому дослідженні звернемося до мов і духовної культури південних слов'ян. Імпульсом до пошуків у цьому напрямку стало зауваження М. Ф. Сумцова: «У словнику Закревського слово *халепа* пояснюється 'біда, напасть'. Але цього замало. Зі словом «халепа» поєднуються якісь темні уявлення. Я думаю, що і тут ми маємо цікавий рудимент південнослов'янської демонології. <...> *халепа* залишається фрагментом давніх малоруських відносин з болгарамися». ³⁵ Отже, вихідним для нашої розвідки служитиме застаріле значення слова *халепа* 'негода' у проекції на південнослов'янський демонологічний персонаж (*х*)*ала*.

Міфологія атмосферних явищ у балканських слов'ян. Міфологічний аспект слов'янських народних вірувань про негоду, атмосферні явища і повітряні стихії пов'язаний переважно з негативними природними явищами: сильним вітром, вихором, бурею, градом, блискавкою і т.ін. І навпаки, ніяк не позначена, міфологічно нейтральна є «нормальна» погода – тиха, безвітряна, сонячна, морозна.

³⁰ Национальный корпус русского языка. URL: <<https://ruscorpora.ru/new/>> (8.04.2022).

³¹ Носович, И. И.: Словарь белорусского наречия. Санкт-Петербург: Типография Императорской Академии Наук, 1870, с. 675.

³² Півторак, Г. П. – Скопненко, О. І.: Білорусько-український словник. Київ: Довіра, 2006, с. 680.

³³ Ідеться про сюжет з Біблії про гріхопадіння перших людей Адама і Єви після споживання забороненого плоду – Райського Яблука.

³⁴ Сімович, В.: Хрестоматія з пам'ятників староукраїнської мови (старого й середнього періоду до кінця XVIII стол.) – з додатком вибору зі староболгарських пам'яток зі словничком. [Б. м.]: Видавн.тов. «Січ», 1932, с. 418.

³⁵ Сумцов, Н. Ф.: Опыт исторического изучения малорусских пословиц. Харьков: Типогр. Губернского правления, 1896, с. 3.

У спеціальних дослідженнях, присвячених народній демонології балканських слов'ян, описуються різні персонажі, дії яких метафорично співвідносяться з атмосферними і небесними явищами. «Типовими і водночас специфічними для балканського слов'янського ареалу є повітряні демони. <...> Явища непогоди в балканських слов'янських регіонах приписують змію, дракону. В мовно-культурних традиціях балканських слов'ян цей змієподібний демон непогоди має різні назви: сх.-серб. *ала*, *аждаја*, півд.-серб. *аламуња*, півд.-серб. *ала*, *ламња*, мак. *ламја*, з.-болг. *хала*».³⁶ Конкретизуючи наведене судження, А. Плотникова пише: «Згідно з віруваннями балканських слов'ян, *хала*, *аждаја* і *лама* – це змії, дракони, що літають. Як повітряні демони, вони уособлюють бурю, сильний вітер, вихор. За віруваннями сербів з околиць Болевця, *ála* – чорна і страшна істота у вигляді вітру. <...> У селах поблизу Княжевця (східна Сербія) *ála* – величезна, темна, як туман, істота, сильний вихор, який змітає все навколо».³⁷

Народні уявлення болгар про ламію і халу дуже подібні до уявлень про змія і дракона. У деяких казках і легендах під ламією розуміли дружину або сестру змія. Її звали *зіна* 'зло, злодіяння'. У неї були крила, за допомогою яких вона піднімала сильний вихор і викорчувувала дерева («има и криле, с които хвърчи. Тогава се вдига силна вихрушка, която изкоренява вековни дървета, вдига купи сено и хора»³⁸). Найпоширеніше уявлення у болгар про халу – чорна хмара, туман, який падає на поля і перешкоджає дозріванню врожаю. Інші джерела повідомляють, що в болгарських і македонських віруваннях, коли в повітря дме розлючена *хала* або *лама*, виникає вітер. «Назва *хала* як позначення сильного вітру з дощем, градом і громом відома в діалекті банатських болгар, на північному заході Болгарії *хала* – це вихор, який викорчує дерева і руйнує будинки. В околицях Софії *Піроцька хала* – це вітер, який жене хмари з градом з боку сербського міста Пірота в сторону Софії, і навпаки, серед сербів *Тимочка хала* – це східний вітер, що дме від річки Тимок на захід, в регіон Ресави. У македонців вихор ототожнюють з невидимим змієм-драконом *ламја* (його атрибутами вважаються темний туман і хмара)».³⁹

Семантика та етимологія південнослов'янських слів *ламя*, *хала*, *ала*. Семантика демонологічних персонажів *хала* і *ламя* зафіксована в болгарській мові. У кінці XIX ст. вийшла енциклопедична праця професора Московського університету О. Л. Дювернуа, в якій словникові статті не тільки інтерпретують значення слів, а й у деяких випадках вказують на їх походження, символічне значення, контексти, пор.: «ламя, ламя (з грецької мови *λάμια*) 'змії';⁴⁰ бѣда 3) використовується при осуді: *Страшна беда Хала-халетина*, *Халетина царна*;⁴¹ *бура* 'буря', теж *хала*;⁴² *хала* – 'чудовисько, яке за народними повір'ями спричиняє вихор, грозу';⁴³ *халовить* 'лютий, злий': *Тамо иматъ зміа халовита*».⁴⁴

Академічний словник сучасної болгарської мови фіксує лексеми *хала* і *лама* в кількох значеннях: «хала 1. Міфічна істота, яка посилає грозові хмари і вітри, що нагадують дра-

³⁶ Плотникова, А. А.: Южнославянская народная демонология в балканском контексте. In: *Studia Mythologica Slavica*, 1998, № 1, с. 121.

³⁷ Плотникова, А. А.: Мифология атмосферных и небесных явлений у балканских славян. In: *Славянский и балканский фольклор*. Москва: Индрик, 2000, с. 245-246.

³⁸ Георгиева, И.: *Българска народна митология*. София: Наука и изкуство, 1993, с.118.

³⁹ Плотникова, А. А.: Мифология атмосферных и небесных явлений, с.д.

⁴⁰ Дювернуа, А. Л.: *Словарь болгарского языка по памятникам народной словесности и произведениям новейшей печати*. Том II. Москва: Университетская типография, 1889, с. 1098.

⁴¹ Дювернуа, А. Л.: с.д., с. 71.

⁴² Дювернуа, А. Л.: с.д., с. 173.

⁴³ Дювернуа, А. Л.: с.д., с. 2465-2466.

⁴⁴ Дювернуа, А. Л.: с.д., с. 2466.

кона; 2. Сильний, штормовий вітер, буря; 3. Прикметник *сильний, буйний*; ламя 1. Згідно з фольклором – міфічна багатоголова, крилата змієподібна істота, що випускає вогонь зі своєї пащі; змії, хала; 2. Зазвичай в переносному значенні, в образливих висловлюваннях або вигуках, напр.: *Дее, ламя, цял свят да изядеш, няма да се наядеш!* — *изруга го той*.⁴⁵

Обидва слова – *хала* і *ламя* – утворюють фразеологічні одиниці: *и хала, и врана; скочили на мене и хала, и врана; хала и неведа; влизам/ вляза (отивам / отида) в уста на ламята; зинал съм като ламя; като ламя ям; отварям / отворя <едни> уста като ламя*. А синонімічні ряди цих слів об'єднані однією семантичною домінантою і взаємно перетинаються, пор.: **хала** 1. дракон, змії, ламя; 2. вихор, буря, заметіль, фурія (перен.); **ламя** – дракон, змії.⁴⁶

У сербській мові назвами демонічних істот служили слова *ала* ‘міфологічне чудовисько, схоже на дракона або змія’, *аждаха* ‘дракон’, відмічені у словнику сербської мови ще В. Караджичем як у прямому, так і в переносному значеннях, пор.: *аждаха, аждаја* ‘дракон’, *ала* ‘змії’, *ал, ала* ‘біда, напасть’, *Ал те нашао!* ‘Щоб на тебе біда!’. У сербів і хорватів вважалося, що *ала* був наділений особливою духовною силою від дракона, він літає, жене хмари і посилає град на врожай: «За алу се мисли да има од аждахе особиту духовну силу те лети и води облаке и град наводи на љетину».⁴⁷

Слова *хала* і *ламя* в сучасній болгарській мові є запозиченнями, вони відповідають загальнослов'янській лексемі *змії* – **zъjъ*.⁴⁸ Уте Дукова стверджувала, що така диференціація не випадкова. З одного боку, у ній відобразилися стародавні діалектні відмінності, з другого – табу на назви істот, що викликали страх: небезпечне, незрозуміле і непояснене явище навмисно замінювали чужим. «Причиною утворення нових імен була також різна народна оцінка демонічних істот та їх учинків. Оскільки, згідно з південнослов'янськими народними повір'ями, градові хмари ведуть дракони, битва яких викликає бурю, то у південних слов'ян у слів *ала* — *хала* розвинулося міфологічне негативне значення щодо дракона, який знищує посіви, завдає шкоди полям, і слов'янське слово *змії, змај* – покровитель родючості полів».⁴⁹

Проблема запозичення демонологічної лексики досить складна з огляду на численні семантичні, асоціативні й метафоричні зв'язки цих назв, на що неодноразово вказували дослідники: «Етимологія багатьох слів міфологічного характеру (особливо міфологічних імен) неоднозначна або ковзка».⁵⁰ Це зауваження має особливу вагу по відношенню до слов'янських мов Балкан, враховуючи ареал їх поширення і особливості історичного розвитку: «правило “слово запозичується разом з реалією”, характерне для предметної лексики, в лексичі духовної культури діє дещо інакше, не так чітко, як у випадку з грецькими або турецькими реаліями побуту».⁵¹ Якщо про лексему *ламя* можна сказати, що вона сягає традицій давньої Греції, а потім південних слов'ян, то походження *хала* в болгарській мові та *ала/ ала* в сербській, хорватській і македонській мовах залишається предметом диску-

⁴⁵ Речник на българския език. URL: <https://ibl.bas.bg/rbe/> (8.04.2022).

⁴⁶ Речник на българския език: с. d.

⁴⁷ Караџић, В.: Српски рјечник, 1818. URL: <https://inlnk.ru/kXGpMZ> (8.04.2022).

⁴⁸ Български етимологичен речник. URL: <https://ibl.bas.bg/ber/> (8.04.2022).

⁴⁹ Дукова, У.: Наименования демонов в болгарском языке. Москва: Индрик, 2015, с. 214.

⁵⁰ Топоров, В. Н.: Из наблюдений над этимологией слов мифологического характера. In: Этимология 1967. Москва: Наука, 1969, с. 11.

⁵¹ Седакова, И. А.: К проблеме заимствований в балканославянских языковых и этнокультурных системах. In Николаева, Т. М. (отв. ред.): Славянская языковая и этноязыковая системы в контакте с неславянским окружением. Москва: ЯСК, 2002, с. 484.

сій серед лінгвістів. Сьогодні існує три різні версії: розглядаються етимони з турецької і грецької мов та праслов'янські форми.

Грецьке походження балкано-слов'янського слова *хала* підтримували С. Младенов, М. Філіпова-Байрова, А. Іонеску (див. огляд у М. Бјелетић⁵²), а також І. Георгієва,⁵³ У. Дукова,⁵⁴ І. Атанасова⁵⁵ та ін. Ця версія ґрунтувалася на нгрец. *χάλαζα* 'град', пор. також 'проливний дощ з градом', *χάλαζάω* 'падати градом, насилати град'.⁵⁶

Перші міркування щодо турецького походження слова (*х*)*ала* виклав Ф. Міклошич.⁵⁷ Згодом інші автори, зокрема А. Шкалич і А. Скок, цю етимологію послідовно підтримували. Однак, аналізуючи дослідження Ф. Міклошича про туркізми в південнослов'янських мовах, С. Петрович навела аргумент проти турецької етимології, оскільки тур. *ala* 'змія' не зареєстровано в турецьких словниках. Крім того, перевіряючи інтерпретацію Ф. Міклошича, дослідниця виявила, що висновки вченого ґрунтувалися не на писемних джерелах, а на усній інформації «одного носія турецької мови» («*einem praktischen Kenner des Türkischen*»). Вірогідно, на думку С. Петрович, це запозичення було зворотним: від південнослов'янських мов у турецьку мову.⁵⁸ Інший етимологічний недолік *хала* < тур. *ala* дослідники вбачали в тому, що турецьке слово не містить початкове *х-* у слов'янському *хала*.⁵⁹ З цим аргументом не погоджується німецька авторка Уте Дукова: «здається можливим за умови додавання гіперкоректного початкового *х-* (пор., наприклад, с.-х. діал. *haždàja = aždàja*)».⁶⁰

М. І. Толстой також обстоював турецьке першоджерело, а потім балканослов'янську сім'ю слів *хала* й *ала*: «Х́ала, а́ла (від турецьк.-балк. «змій») – у південних слов'ян (у сербській, болгарській і македонській традиціях) дракон або змій. <...> Має велику силу, наситний, веде чорні мhari, градоносні хhari, веде шторми і урагани. <...> Хали можуть водити хоровод («коло»), і тоді піднімається вихор».⁶¹

Багата синонімія серед південнослов'янських імен демонів – *змій, ламя, хала, ала, аждая, аждаха*, а також широка палітра діалектизмів серб. *аліна* 'як вітер, непогода', мак. *ала* 'снігова буря', *алетина* 'як вітер з пилюкою', *алобіја* 'великий важкий чоловік', *алобитњак* 'громіздкий чоловік', *алосіја* 'ненажера', болг. *алá* 'як вітер', *ѓла* 'як буря з градом', *алъ* 'сильна буря з дощем і градом', *халъ* 'буря',⁶² болг. розм. *халдџам* 'сильно вдарити когось' дають можливість описати узагальнений образ південнослов'янського демона непогоди з такими характерними рисами: ненажерливе чудовисько величезних

⁵² Бјелетић, М.: Духовна култура словена у светлу етимологије: јсл. (*х*)*ала*. In Rusek, J. – Boryś, W. – Bednarczuk, L. (red.): *Dzieje Słowian w świetle leksyki. Pamięci profesora Franciszka Sławskiego*. Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, 2002, с. 75.

⁵³ Георгієва, І.: Българска народна митология. София: Наука и изкуство, 1993, с. 119.

⁵⁴ Дукова, У.: Наименования демонов в болгарском языке, с. d., с. 208.

⁵⁵ Атанасова, І.: Речник на говора в село Маноја, община Дряново. Велико Търново: Великотърновски университет "Св. Св. Кирил и Методий", 2019, с. 86.

⁵⁶ Дворецкий, И. Х.: Древнегреческо-русский словарь, с. d., с. 1759.

⁵⁷ Miklosich, F.: *Etymologisches Wörterbuch der slavischen Sprachen*. Wien: W. Braumüller, 1886, s. 85.

⁵⁸ Петровић, С.: О Миклошичевим турцизмима у језицима источне и југоисточне Европе и српском лексичком материјалу у њима. In: *Miklosichiana Bicentennialia: Зборник у част двестоте годишнице рођења Франца Миклошича*. Београд: Српска Академија наука и уметности, књига 58, 2013, с. 376.

⁵⁹ Бјелетић, М.: Духовна култура словена, с. d., с. 76.

⁶⁰ Дукова, У.: Наименования демонов в болгарском языке, с. d., с. 209.

⁶¹ Толстой, Н. И.: Хала. In: *Славянская мифология. Энциклопедический словарь*. Изд. 2-е, испр. и доп. Москва: Международные отношения, 2002, с. 476.

⁶² Бјелетић, М.: Јужнословенска лексика у балканском контексту. Лексичка породица имене *хала*. In: *Balkanica XXXIV*. Београд: Институт балканистики, 2003, с. 144-147.

розмірів з декількома головами, що посилає на землю бурю, зливи, град. Оскільки хала найчастіше ототожнюється з сильним штормовим вітром, бурєю, на міфологічному рівні його характеристики і функції слід в першу чергу порівнювати з особливостями і функціями демонів біди в українській демонології, передусім вітру й вихору.

Атмосферні явища в міфології українців. Між південнослов'янськими та українськими демонологічними персонажами, у фокусі котрих постають метеорологічні уявлення, виявляються практично тотожні риси. За українськими народними повір'ями, образ вихору – це злий дух: чорний, з крилами, великими нігтями і хвостом. Він живе в полі або у скелі, здійснює сильну бурю, що сприймалося як весілля чорта – «чорт з відьмою береться». Ось як зображала вихор одна з легенд: «А в скелі живе змії. І це нечиста сила. ... живе змії із крилами, – такі великі, як у вітряка... І тільки трохи махне крилами – схопиться вихор і закрутить по шляху... А як дуже махне крилами та вилетить із скель, то зареве буря, і ламаються дерева, і розвалюються хати». ⁶³ У народі існувала ціла система магічних оборонних дій проти нападу вихору-чорта: вірили, що його можна вбити, якщо кинути в нього ніж, і тоді ніж стане кривавим. ⁶⁴ Цей мотив у демонології слов'янських народів докладно описано у праці Л. Раденковича. ⁶⁵ Інтерес становить українська форма *халендрія*, закріплена в народній демонології, подібна до лексеми *хала*: «Огненні птахи небесні, що звуться фенікси та *халендрій*». ⁶⁶

Аналіз типологічних фактів, що стосуються міфології атмосферних явищ балканських і східних слов'ян, зокрема українців, а також аналіз семантики південнослов'янських мовних одиниць, що визначають мотивацію поняття 'негода', дозволяє запропонувати нову гіпотезу щодо етимології української лексеми *халéна*.

До питання про етимологію української лексеми *халéна*. Міфологічна, семантична і формальна (фонетична) близькість болгарського слова *хала* та українського *халéна* дозволяє визначити таку лінію запозичення: грецька мова (від *χαλώ*, *χαλνώ* 'руйнувати; псувати; знищувати, переводити') ⁶⁷ → болгарська мова (*хала* «змії, дракон, що насилає град, бурю») → українська мова (*халéна* застар. 'негода, непогода', перен. 'біда, неприємність'). Можливість семантичного розвитку *хала* — *буря* — *вихор* — *град* — *непогода* — *неприємність* — *біда* — *халéна* уявляється нам цілком природною і навряд чи може викликати сумнів. Крім того, цю лінію зв'язку доводить загальна негативна семантика болгарської лексеми *хала* 'дракон, буря' та української *халéна* 'непогода; напасть, біда'. Показовим у цьому відношенні є застаріле в українській мові слово *нахаба* 'біда, напасть, нещастя' (напр., *Частенько [люди] дуруці снують, А доснуються до нахаби, — Тоді вже лихо тчуть*. Л. Глібов), ⁶⁸ що є похідним утворенням від незасвідченого дієслова **нахабити* 'псувати' (пор. стел. *нахабити*), похідного від давнього **хабити* 'те саме', ⁶⁹ **хав*-прасл. **хабити* (*se*) 'псувати, знищувати', **хавнѣти* 'ударити, звалитися, рухнути'. ⁷⁰ У цьому

⁶³ Огієнко, І.: Дохристиянські вірування українського народу: історично-релігійна монографія. Київ: Обереги, 1992, с. 149.

⁶⁴ Гнатюк, В. М.: Нарис української міфології. Львів: Ін-т народознавства НАН України, 2000, с. 159.

⁶⁵ Раденкович, Л.: Нож в вихре: об одном мифологическом сюжете в славянском фольклоре. In: *Slavica Svetlanica*. Язык и картина мира. Москва: Индрик, 2013, с. 239-247.

⁶⁶ Огієнко, І.: Дохристиянські вірування українського народу, с. d., с. 76.

⁶⁷ Иоаннидис, А. А.: Новогреческо-русский словарь под ред. А. А. Белецкого. Москва: Гос. изд. иностранных и национальных словарей, 1950, с. 707-708.

⁶⁸ Словник української мови: с. d., т. 5, с. 226.

⁶⁹ Етимологічний словник української мови. Київ: Наукова думка, 2003, т. 4, с. 51.

⁷⁰ Трубачев, О. Н. (ред.): Этимологический словарь славянских языков, с. d., вып. 8, с. 9.

ж семантичному ряду стоїть слово *напасть*, похідне від *нападати* ‘накидатися у великій кількості на кого-, що-небудь’.

В українській літературі є приклади прямого покликання на *халéну*, яка за описом схожа на болгарський демонічний персонаж в образі вітру, бурі, грому, змія, пор.: «*Він, каже, з Русалиму мався давно бути, Да лихая халена як узяла дутти*»;⁷¹ «*Куди ж ми заховаємося? Каже йому Трохим: «бач, яке лихо по всьому лісу? Отто грім запалив дерево: бач горить! Та й по всьому лісу така халена!»*»;⁷² «*Поки вас буде поганяти ся тройчата халена, не ждите нас до гурту*»;⁷³ де *тройчата халена* – триголовий змій.

Вірогідний зв'язок семантики болгарського *хала* та українського *халéна*, що ґрунтується на міфологічних уявленнях, доповнює синонімія українських слів *халéна*, *біда*, *лихо*, які асоціюються з нечистою силою як причиною нещастя, що “звалюється” на людей звідкись згори. Не випадково в українській мові лексеми *біда* і *лихо* позначають *чорта*, пор.: *біда* ‘біс, бісовська сила, щось страшне’, *грім біди не б’є*,⁷⁴ *Хай (нехай) йому (їм, на нього, на вас і т. ін.) халена // Хай (нехай) йому (їм і т. ін.) біс!*⁷⁵ *Біда біду породила, а біду чорт; Нудьга за біду дочку оддав, а халена на весіллі грав*,⁷⁶ *лихо* ‘біда, чорт’, народно-поетичне *лишенько/ лихо напало* ‘у когось неприємності, нещастя’, *лиха напасть* ‘раптове нещастя’;⁷⁷ *Побий тебе лиха година! Хай на вас лиха година сяде (вдарить)*.⁷⁸ Звернімо увагу на одні з перших тлумачень слова *халéна* в «Граматиці» 1818 р. О. П. Павловського: *халéна* – ‘нелёгка’ з приміткою лайливе слово,⁷⁹ потім у словнику П. П. Білецького-Носенка (праця 30-40-х рр. XIX с., вперше видана 1966 р.): «халéна (халипа) ‘напасть, нелюккая. Нехай йому халéпа! Нелёгка его возьми!».⁸⁰

В етнографічній збірці 1853 р. ми виявили текст, в якому описано побут селян містечка Олександрівка Чернігівської губернії Сосницького повіту: «Который бы козак захотел на речке утя убить, сам от себя прибавляет: Да нема! *Нехай тобі халéна!*», тобто *Та нема нічого – хай тобі все зле!*».⁸¹ Примітно, що автор тексту пояснює значення вислову *Нехай тобі халéна!* через синонім *Цур тобі, нех тобі!*, що з погляду семантики є евфемістичною назвою чорта, нечистої сили. Див. інші приклади: *Нехай йому халéна. Ну его к чорту!*;⁸² *Пху! нехай на вас халéна!*⁸³ *Скрізь клопiт, халéна, сто лих!* (І. Котляревський), рос. *И он пошел на крыльцо, где маменька в страхе ждала, чем кончится эта суматоха. — А! Хай йому халéна! Ну его к черту! Оце якби знав!* (И. Е. Репин. Далекое близкое).⁸⁴ Так само у південних слов’ян слово (*х*)ала служило узагальненою назвою нечистої сили повітряно-

⁷¹ Сластёнъ, О.: Сатирические вирши 1786 г. Киевская старина, 1899, т. LXVII. Ноябрь, с. 73-74.

⁷² Квітка-Основ’яненко, Г. Ф.: Перекопиполе. Ін.: Твори. Т. 2. Повісті. Драматичні твори. Львів: Просвіта, 1913, с. 33.

⁷³ Куліш, П.: Твори Пантелеймона Куліша. Т. 6. Львів: У друкарні НТШ, 1910, с. 539.

⁷⁴ Грінченко, Б.: Словарь української мови: в 4-х т. Київ: Наукова думка, 1996, т. 1, с. 61.

⁷⁵ Словник української мови: с. д., т. 11, с. 13.

⁷⁶ Номис, М.: Українські приказки, прислів’я, і таке інше. Київ: Либідь, 1993, с. 131, 397.

⁷⁷ Грінченко, Б.: Словарь української мови: с. д., т. 2, с. 364.

⁷⁸ Номис, М.: Українські приказки, с. д., с. 193.

⁷⁹ Павловский, А. П.: Грамматика малороссийского наречия. Санкт-Петербург: Тип. В. Плавильщикова, 1818, с. 63.

⁸⁰ Білецький-Носенко, П. П.: Словник української мови. Підгот. до вид. В. В. Німчук. Київ: Наукова думка, 1966, с. 373.

⁸¹ Этнографический сборник, издаваемый Императорским Русским географическим обществом, т. 1. Санкт-Петербург, 1853, с. 330.

⁸² Номис, М.: Українські приказки, с. д., с. 248.

⁸³ Грінченко, Б.: Словарь української мови: В 4-х т. Київ: Наукова думка, 1997, т. 4, с. 384.

⁸⁴ Национальный корпус русского языка. URL: <<https://ruscorpora.ru/new/>> (8.04.2022).

го походження, лайкою і прокльоном: *Хал да го сретне, та да го халоса* [Щоб його дракон зустрів і побив];⁸⁵ *«але, алевине «нечиста сила», Але те однеле, але те спалиле!* [Щоб тебе али понесли, щоб тебе али спалили!];⁸⁶

Деякі слова з коренем *хал-* і ремаркою «лайливе» мають в українській мові нез'ясовану семантику, хоча цілком очевидно виявляють зв'язок з демонологією: *халярес, Халярес мама твоя!*⁸⁷ *Халамаїдол*.⁸⁸ Сюди ж належить і слово *халяндра* 'старовинний циганський танець' досі не розшифрованої етимології,⁸⁹ «*халяндра* 'циганський танець; *халяндри скакати* 'танцювати по-циганськи',⁹⁰ напр.: «*Циганчата танцюють халяндри та кричать не своїм голосом*». ⁹¹ У сучасній українській мові слово *халяндра* збереглося в застарілому образному вислові *поскачеш (потанцюєш) [у мене, у нас] [циганської] халяндри* в негативному значенні погрози кому-небудь, пор. «*Постривай же, свекрухо! — говорила голосно Мотря сама до себе, розвішуючи сорочки по тину, — будеш ти в мене циганської халяндри скакати, а не я в тебе. І. Нечуй-Левицький*»;⁹² *У вікон школярі співали, халяндри циганки скакали* (І. Котляревський). Слово *халяндра*, на нашу думку, є спорідненим з румунським *hală* 'демон, чудовисько, злий дух'⁹³ і первісно могло означати якісь ритуальні («бісовські») танці. Зі словом *халяндри* можна пов'язати діалектне *халясувати* 'танцювати', напр.: «*А це, випивши ще чарку, як підбере [дяк] поли в балахона.. Тільки борода та коса майтолає [майталає], а він — так халясує, так халясує...* (Панас Мирний)».⁹⁴

У складному переплетенні українських слів, близьких за демонологічною семантикою, впадає в око слово *пеня* 'напасть, біда',⁹⁵ *пеня* 'напасть',⁹⁶ утворене від нього *пенюк* заст. 'чорт, який в усьому перешкоджає'.⁹⁷ Напевно, по відношенню до українського *халєпа* можна говорити про табування міфологічного персонажа *чорт*, оскільки, як відомо, пряме звернення до нечистої сили в народі розцінювалося як його виклик, що могло мати негативні наслідки для мовця.

На рівні демонології смисловий зв'язок вихор, буря < чорт підтверджується їхньою взаємозамінністю в народному фольклорі: *Крутить, як чорт дорогою/ як вихор на дорозі*, у формулах лайки чи прокльонів: *Щоб тебе буря вивернула! О, щоб їх вихром винесло! Щоб тебе взяло та понесло поверх дерева! Хай його поб'є те, що в хмарі гуде!*⁹⁸

Зв'язок семантики слова *халєпа* з різними явищами негоди підтверджують поліські діалекти української мови: *халєпа, халєпа, халѡпа* 'погана, дощова погода; негода',⁹⁹ *халє-*

⁸⁵ Дукова, У.: Наименования демонов в болгарском языке, с. d., с. 208.

⁸⁶ Плотникова, А. А.: Хала. In: Славянские древности: Этнолингвистический словарь в 5-ти тт. Под общей ред. Н. И. Толстого. Т. 5. Москва: Международные отношения, 2012, с. 407.

⁸⁷ Франко, І.: Галицько-руські народні приповідки. Т. III. Львів: Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2007, с. 331.

⁸⁸ Етимологічний словник української мови, с. d., т. 6, с. 150; Грінченко, Б.: Словарь української мови: в 4-х т. Київ: Наукова думка, 1997, т. 4, с. 384.

⁸⁹ Етимологічний словник української мови, с. d., т. 6, с. 152.

⁹⁰ Пискунов, Ф.: Словарь живого народного, письменного и актового языка русских южан Российской и Австрийско-Венгерской империи. Киев: Тип. Е. Я. Федорова, 1882, с. 273.

⁹¹ Словник української мови, с. d., т.11, с.15.

⁹² Словник української мови, с. d.

⁹³ Етимолошки речник српског језика. Св. 1, А. Израд. Марта Бјелетић ... [и др.]; уредно Александар Лома. Београд: Институт за српски језик: САНУ, 2003, s. 97.

⁹⁴ Словник української мови, с. d.

⁹⁵ Грінченко, Б.: Словарь української мови, с. d., т. 3, с. 106.

⁹⁶ Білецький-Носенко, П. П.: Словник української мови, с. d., с. 275.

⁹⁷ Етимологічний словник української мови, с. d., т. 4, с. 336.

⁹⁸ Номис, М.: Українські приказки, с. d., с. 182, 190-191, 194.

⁹⁹ Лисенко, П. С.: Словник поліських говорів. Київ: Наукова думка, 1974, с. 222.

па 'мокра, сира, із затяжними дощами погода', *халепа, хал'єпа, халєпа* 'грязюка впереміж зі снігом', *халепа* 'сніг з вітром', 'перші опади снігу восени', *хал'єпа пл'ажит* 'сніг з дощем'.¹⁰⁰

Інші точки дотику між болгарським словом *хала* та українським *халєпа* підтверджують українські застарілі та діалектні лексеми з коренем *хал-*, у яких актуалізовано основні риси демонологічного персонажа та похідна від нього семантика:

1) *халáвкати* 'жадібно їсти, жерти', *халáндрусь* 'ненажера', *халасáти* 'жадібно їсти, жерти', *халасу́н/ халу́с* 'лакомка'. Цікаво, що в етимологічних реконструкціях цього семантичного ряду автор словникової статті акад. Г. П. Півторак відмічав: «не зовсім ясне; можливо, пов'язане з болг. хáла 'ненажера'»;¹⁰¹

2) *халáзія* 'прочухан, биття різками; неприємність, лихо', етимологічно споріднене з укр. *о́желедь, ожеледиця* 'сніг з дощем', споріднене з гр. *χάλαζα* 'град', в українських формах початкове *о* приставне,¹⁰² увійшло в мову, мабуть, із семінарського жаргону;¹⁰³ *халáзія* 'покарання, бійка; *халазію дати* 'побити різками';¹⁰⁴

3) *халáвсувати* 'їсти нажерливо';¹⁰⁵

4) у буковинських діалектах *халасувáти* 'їсти поспішно, пожадливо'; заст. *халасу́н* 'чоловік, який їсть пожадливо, поспішно'; *халасу́нка* 'жінка, яка їсть пожадливо, поспішно'; рідк. *халáти* 'їсти, не пережовуючи страву, голосно ковтаючи її';¹⁰⁶

5) *халя́ва* перен., лайл. 'неохайна, розпунта людина', напр.: «*Тут Бахус п'яний обізвався, Венеру ляяти начав...* – *Пійди [пиди] лиш ти к чортам, плюгава, Невірна, пакосна, халя́ва!* (І. Котляревський);¹⁰⁷

6) *халама́н* 'негідник';¹⁰⁸

7) *халами́дник* 'бешкетник, пустун';¹⁰⁹

8) заст. *наха́лом* 'насилно, силою, силоміць';¹¹⁰

9) *халáстра* 'негідник'.¹¹¹ Староукраїнське *халастра* – від нгр. *χάλαστρα* 'пролом, зруйнування', похідне від гр. *χάλω* 'руйную, псую'.¹¹²

Фольклорні тексти доповнюють картину діалектних значень, близьких до тих, що походять від слова *халєпа*. Так, у збірці народних пісень П. Чубинського записано слово *халува́ти*: *Ой б'єш мене, не жайлуєш, літа мої ти/та халуєш*.¹¹³ Б. Грінченко у своєму словнику трактує його як сумнівне, замість якого мало би бути записано *марнува́ти*. На нашу думку, застаріле дієслово *халува́ти* у цьому контексті реалізує значення 'губити,

¹⁰⁰ Никончук, М. В.: Матеріали до лексичного атласу української мови (Правобережне Полісся). Київ: Наукова думка, 1979, с. 107; 109; 110; 112; 122.

¹⁰¹ Етимологічний словник української мови, с. д., т. 6, с. 150.

¹⁰² Етимологічний словник української мови, с. д., т. 4, с. 164-165.

¹⁰³ Етимологічний словник української мови, с. д., т. 6, с. 150.

¹⁰⁴ Пискунов, Ф.: Словарь живого народного, с. д., с. 273.

¹⁰⁵ Франко, І.: Галицько-руські народні приповідки, с. д., с. 331.

¹⁰⁶ Гуйванюк, Н. В. (заг. ред.): Словник буковинських говірок. Чернівці: Рута, 2005, с. 609.

¹⁰⁷ Словник української мови, с. д., т. 11, с. 15.

¹⁰⁸ Спанатій, Л. С. (заг. ред.): Словник українських говірок Бузько-Інгульського межиріччя. Миколаїв, 2018, с. 796.

¹⁰⁹ Етимологічний словник української мови. Київ: Наукова думка, 2012, т. 6, с. 150.

¹¹⁰ Етимологічний словник української мови, с. д., т. 4, с. 52.

¹¹¹ Пискунов, Ф.: Словарь живого народного, с. д., с. 273.

¹¹² Пономарів, О. Д.: Лексика грецького походження в українській мові. Київ: Видавничий центр «Просвіта», 2005, с. 24.

¹¹³ Чубинский, П. П.: Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край. Т. V. Санкт-Петербург: Типография М. Майкова, 1874, с. 610.

знищувати, вбивати', що імпліцитно вказує на функції, що їх "виконує" демонологічний персонаж *хала*. Пор. також з мови народних лірників: *халяти, халити* 'вмирати'.¹¹⁴ Цей аргумент, певно, верифікує зв'язок *хала* – *халепа*. Діалекти, таким чином, як лексично ізольовані від літературної мови одиниці, допомагають розкрити первинне значення слова, на яке не впливає аналогія мовної системи.

Образно доповнює мотивацію лексеми *халéпа* українська фразеологія. Окремі ознаки наявні в дієслівних компонентах, значення яких виражають ідею руху в просторі зверху вниз: демон > нападати зверху у швидкому польоті > *звалиться / наскочить халепа на кого*; буря > крутитися > *викрутитися/вилізти/вибратися з халепа*. Або образ *халéпи* створює лексика, дотична до типових результатів дії прототипу: демон > завдавати неприємностей > *чинити халепу*; непогода (дощ, багнюка, сльота) > потрапити в неприємні умови > *вскочити/потрапити/попастися/встряти/вплинути в халепу*; демон > напрям дії на суб'єкт > *хай/нехай їм/на нього/на вас халепа*. У російській мові образ *нелёгкая* (причому лише у формі жіночого роду) можливий лише у сполученні з дієсловами руху *занесла, принесла, дёрнула* тощо.

Також важливо зауважити, що до псл. **xala-/xalъ-* є близькими слова з контамінованими основами **xlast- /xlest- /xlyst- /xl'ušĕ* ономапоетічної семантики, які характеризують дії, типові для демонологічного персонажа, що спричиняє погану погоду, та мають подібну семантику, пор., *халасати, халасувати* 'жадібно їсти жертви' і *хлистати* 'пити жадібно, швидко', а також *хлебстати* 'бити, хлистати; пити', *хлебеснути* 'сюрбнути, ковтнути', *хлебтати* 'пити (про тварин)', *ненахлепка* 'ненажера',¹¹⁵ *хлюскати* 'плескати; литися з шумом (про дощ)', *хлющ* 'струмені дощу; дощова погода'¹¹⁶ – звуконаслідувальні лексичні утворення, пов'язані з основами псл. **xlast- /xlest-* 'лити, литися, прориватися потоком'. Семантична гетерогенність 'лити, сильно литися', 'пити', 'бити, шмагати' підтверджується різними лексичними паралелями, пор.: *дощ ллє, дощ січе*, рос. *дождь хлещет; Ветер неистово свищет, дождь сечёт лицо*. (И. А. Гончаров),¹¹⁷ *хлющ* 'сильний дощ, злива' (пор. *Ідуть дощі — Густі хлющі, Почався листопад*. Платон Воронько), як *хлющ змокнути* 'стати зовсім мокрим', як *хлющ [мокрый]* 'дуже, наскрізь мокрий',¹¹⁸ *хлюща* 'ожеледиця', словен. *hlīšč* 'сильний вітер', 'злива', 'піщана буря'.¹¹⁹

Можна вважати, що слово *халéпа* – утворення, що узгоджується з міфологічною семантикою болг. *хала* та виникло в результаті розширення експресивним формантом **-еп**, пор. лайливі українські слова *шерéпа, шелéпа, гéпа, гергéпа*: *шерéпа* 'страхітлива фантастична істота; страховище – про велетенську тварину, що вражає розмірами свого тіла',¹²⁰ 'страшна на вигляд дівчина або жінка',¹²¹ напр.: «*Лиха година тебе б взяла, бісову шерепу! І чорт тебе нагнав сюди, гаспидська дочко! П. Мирний*»,¹²² *шелéпа* (чол. і жін.р), спільне зі словотворчим гніздом *шелéпнути* 'упасти із шумом; із силою вдарити', *ушелéпатися* 'ускочити', діал. *ушелéпкатися* 'ускочити в халепу'; вигук *ше́леп* 'шелесть; геп, хряп',¹²³

¹¹⁴ Студинський, К.: Лірники. Львів: Накл. ред. «Зорі», 1894, с. 44.

¹¹⁵ Етимологічний словник української мови, с. д., т. 6, с. 179.

¹¹⁶ Етимологічний словник української мови, с. д., с. 185.

¹¹⁷ Национальный корпус русского языка <<https://ruscorpora.ru/new/>> (8.04.2022).

¹¹⁸ Словник української мови, с. д., т.11, с. 90.

¹¹⁹ Етимологічний словник української мови, с. д., т. 6, с. 185.

¹²⁰ Словник української мови, с. д., т. 7, с. 399.

¹²¹ Білецький-Носенко, П. П.: Словник української мови, с. д., с. 397.

¹²² Словник української мови, с. д., т. 11, с. 443.

¹²³ Етимологічний словник української мови, с. д., т. 6, с. 403.

géna, gergéna лайл. «велика, але незграбна жінка»¹²⁴ – похідне слово від вигуку *gen* (дієслів *génnutи, gergénnutи*) на позначення падіння, удару чогось важкого», *génтатися* «ляятися» – «неясне; можливо пов'язане з *gen* «вайло», *géna* «незграбна жінка» і первісно означало «обзивати гепом, гепою»;¹²⁵ пор. кашуб. «*chala* 'чоловік високого зросту', міфол. *ochala* 'людина або звір величезного зросту'».¹²⁶

Зіставлення східнослов'янського кореня *chal- з *šal-/ *šel-/ *šer-, на що вказував на початку ХХ ст. Г. А. Ільїнський,¹²⁷ демонструючи чергування формантів *-ap/*-op і *-er, є продуктивним і проливає світло на звуконаслідувальну природу *xáléna*. Матеріал свідчить, що слова з коренем *hal-* спеціалізувалися на негативних характеристиках живої і неживої природи – істот і неістот.

Висновки. При аналізі лексики міфологічного характеру ефективним є звернення до текстів духовної культури слов'ян, які сприяють верифікації етимологічних гіпотез. За слухним зауваженням В. М. Топорова, «врахування семантичних особливостей позамовного рівня допоможе установити низку нових етимологій (які не могли б бути відкриті в межах виключно мовного рівня)».¹²⁸ Наші висновки ґрунтуються на аналізі південнослов'янської міфології, що отримала вербальні форми в південнослов'янських мовах. Специфіка аналізу полягає в тому, що дані південнослов'янської народної традиції використано для виявлення подібних рис у східнослов'янській народній традиції.

Пошуки етимології слова *xáléna* в українській мові в плані його зв'язку з болгарською лексемою *xala* відобразили всю складність балканської мовної ситуації з характерними для неї взаємовпливами, переплетіннями і нашаруваннями мов і культур, про що неодноразово зауважували у своїх дослідженнях балканісти (зокрема, М. Б'єлетич, Л. М. Виноградова, І. Георгієва, У. Дукова, А. А. Плотникова, І. О. Седакова, С. М. Толстая, Т. В. Цив'ян та ін.).

Є підстави вважати, що в сучасній українській мові слово *xáléna* можна оцінювати як культурний балканізм, точніше воно є спорідненим з міфологічною семантикою болгарського *xala*. Узагальнений за своїм змістом образ, який розгортає первісну семантику, – це міфологічний і мовний образ повітряної стихії, непогоди, в українській демонології співвідносний з поняттям 'вихор – нечиста сила/ чорт', що підсилювало причинно-наслідковий зв'язок цих понять, і згідно з народною традицією отримав табу на використання у вигляді лексеми *xáléna*. Сполучною ланкою між мовною і міфологічною семантикою болгарської лексеми *xala* і мовною і міфологічною семантикою української лексеми *xáléna* служив комплекс значеннєвих ознак, релевантних для демонологічного персонажа, – злий, страховинний, жадливий, тяжкий, небезпечний, несподіваний, що привело до сучасного значення 'біда, неприємність'.

Відносно хронологічного критерію можна припустити, що *xáléna* – лексичне утворення в українській мові пізнішого часу (в лексикографічних джерелах з'являється з кінця ХVІІІ ст.), звідки воно поширилося в деяких південних діалектах російської мови, наближених до українських ареалів, а також в діалектах білоруської мови. На відміну від локальних діалектів російської та білоруської мов, у яких слово *xáléna* позначає мокрий сніг

¹²⁴ Яворницький, Д. І.: Словник української мови. Катеринослав: Слово, 1920, Т. 1. А-К, с. 139.

¹²⁵ Етимологічний словник української мови, с. д., с. 496-497.

¹²⁶ Boryś, W. – Popowska-Taborska, H.: Słownik etymologiczny Kaszubszczyzny. T. 2, D-J. Warszawa: Slawistyczny Ośrodek Wydawniczy, 1997, s. 278.

¹²⁷ Ильинский, Г. А.: Звук sh в славянских языках. Петроград: Тип. Имп. Академии наук, 1916, с. 89-90.

¹²⁸ Топоров, В. Н.: Из наблюдений над этимологией, с. д., с. 11.

або дощову погоду, в українській мові це слово має широке значення *непогода* ‘холодна, вітряна, дощова погода; негода’, пор.: «*А вітер осінній аж кости проймас. Коли б він не дув та негода утихла*»;¹²⁹ «*Вітер так ялини шарнав, Аж гули! Зненацька збіглись темні хмари... от негода!*».¹³⁰

Якщо міркувати про шляхи проникнення *хал-(а)* в українську мову, можна вважати за ймовірне, що з північно-західної території Болгарії через Румунію (пор. вищезазначене рум. *hală* ‘демон, чудовисько, злий дух’¹³¹) воно потрапило на Буковину, де з коренем *хал-* зафіксовано найбільшу кількість діалектних лексичних дериватів. З діалектів слово *халéна* перейшло в літературну українську мову, чого не відбулося в літературних російській та білоруській мовах.

The Ukrainian lexeme *halepa* (халепа) in the light of Balkan Slavic ethnolinguistics (from the field of etymological discussions)

Liudmyla Ivanivna Danylenko

In the modern Ukrainian language, the word *halepa* (*xálena*) belongs to the active vocabulary, however, its archaic background is felt quite clearly, and the etymology remains obscured. The most widespread is the version about the origin of the word *halepa* from the Greek language *χάλεπος*. The purpose of this article is to try to offer an alternative etymology based on the background of the Balkan Slavic linguistic and ethnocultural areas. The starting point is the obsolete meaning of the word *halepa* ‘bad weather’ in the projection onto its South Slavic demonological character (h)ala. The search for the etymology of the word *halepa* in Ukrainian language in terms of its hypothetical connection with the Bulgarian lexeme *khala* (*xala*) reflected the complexity of the Balkan situation with its characteristic mutual influences, interweaving and layers of languages and cultures. This is confirmed by several versions of the origin of the word (h)ala in this linguocultural area.

When analyzing the lexicon of a mythological nature, it seems productive to turn to the texts of the spiritual culture of the Slavs, which contribute to the verification of etymological hypotheses. Almost identical features are found between the South Slavic and Ukrainian demonological characters, which are characterized by meteorological signs. The mythological, semantic and formal closeness of the Bulgarian word *hala* and the Ukrainian word *halepa* allows us to determine the following line of interconnection: *hala* – *storm* – *whirlwind* – *hail* – *bad weather* – *misfortune* – *trouble* – *halepa*. The analysis leads to the conclusion that in the Ukrainian language initially the word *halepa* meant bad weather, force of nature, then acquired the taboo meaning ‘devil’, which reflected the causal relationship of these concepts, and finally received the modern meaning ‘problem, trouble’.

¹²⁹ Костомаров М.: Поцілунок. Ін: Руська письменність. IV. Твори Амвросія Метлинського і Миколи Костомарова. Львів: Просвіта, 1906, с. 291.

¹³⁰ Леся Українка: Зібрання творів у 12 томах. Том 2 (Поезія). Київ: Наукова думка, 1975, с. 213.

¹³¹ Етимолошки речник српског језика. Св. 1, А. Израд. Марта Бјелетић ... [и др.]; уредио Александар Лома. Београд: Институт за српски језик: САНУ, 2003, с. 97.